

SAYI: 1

TARİH KÜLTÜR SANAT MİMARLIK

HİLMI YAVUZ • İLBER ORTAYLI • NECDET SAKAOĞLU

DENİZ ESEMENTLİ • UĞUR TANYELİ • MUSTAFA ARMAĞAN

F. YAŞAR YILMAZ - SARA BOYNAK • SEMAVİ EYİCE

MEHMET KENAN KAYA • HAKAN GÜLSÜN • ENGİN ÖZENDES

ÜMRAN BULUT • SEMA ÖNER • ŞULE YUM

İlber ORTAYLI

19. Yüzyılda Osmanlı Saraylarının Geçirdiği Değişim

I Ayasofya'dan Topkapı Sarayı Birinci
Avlusunu'nun görünümü. Caspare
Fossati'nin "Ayasofia Constantinople,
As Recently Restored by order of H.M.
The Sultan Abdülmedjid" adlı
albümünden. Topkapı Sarayı Müzesi
Kütüphanesi, Y. B. 2670, Lev. 22.

Saray, devlet reisinin yani padişahın ikametgâhi ve çalışma yeridir. Protokolde de onun hususi ikametgâhi olan harem başta yer alır. Klasik Topkapı Sarayı, burada yaşaması gereken hükümdar II. Mahmud tarafından tasvip edilen ve sevilen bir mekân değildi. Padişah, daha çok bugün çoğu kaybolan sahilsaray ve yalılarda yaşamıştır. Sultan Abdülmecid devrinde Dolmabahçe, müteakiben Beylerbeyi ve Çırağan'ın resmi ikametgâh (saraylar) arasına girdiğini biliyoruz. Ama Sultan Abdülmecid'in sevdigi kasırlar bu cümleden sayılmaz. Onların bir hükümdar ikametgâhimin teşkilât ve hacmine sahip olmadıkları açıklar. Topkapı Sarayı padişah konutu olmaktan çırkıncı, doğrusu birçok bölümde bakımsız kaldı ve hatta harabeye dönüştü. Ama işlevi devam etti. Padişahlar Hırka-i Saâdet'i ziyaret eder, culûs törenleri Bâb-üs-sââde önünde yapılır (Sul-

1

tan V. Mehmet Reşad Harbiye Nezareti'nde bi'at edilerek bir istisna ve garabet yaşıanmıştı.), nihayet padişah cenazeleri burada gasl edilir ve buradan son yolculuğa çıkardı. Topkapı, hanedanının ve devletin hayatında önemini korudu ama saray harabeye yüz tuttu; ta ki Cumhuriyet'in ilânı ile müze olana ve bir dizi restorasyon geçirene kadar. Kisacası devlet hayatımızda Topkapı'yı izleyen külliyyeler (Saray-ı Hümâyûn) Dolmabahçe ve Yıldız gibi iki ana birimdir. Bunlar özgün yapılardır; gene de 19. yüzyılda büyük devletlerin başkentlerindeki (bunlar İngiltere, Fransa, Avusturya-Macaristan, Rusya, Alman İmparatorluğu ve sonra İtalya'dır) hükümdar saraylarıyla mukayesé edilirse mütevazı kalırlar.

Devlet reisinin ikametgâhi ve görev yeri olarak saray 19. yüzyılda da Osmanlı İmparatorluğu'nun idare merkezi işlevini görmeye devam etmekte miydi? Bunu zaman zaman doğru olarak niteleyebiliriz. Ama Osmanlı sarayı bu görevini artık kaybetmekte, hatta İkinci Meşrutiyet de bazı çağdaş Avrupa monarşileri ile karşılaşırılamayacak kadar hükümetin yanında arka plana düşmektedir. Kisacısı Osmanlı sarayı ve Osmanlı padişahı 19. yüzyılda yani Tanzimat Fermanı'nın ilânından sonra artık Sultan Abdülaziz ve Sultan II. Abdülhamid gibi iki istisna dışında temsili görev üstlenmeye başlamıştır. Dediğimiz gibi istisnâ devir ve şahsiyetler vardır. Diğer yandan bu asırda Osmanlı padişahlarının önemle vurgulanan ve bir ölçüde işleriği olan görev ve ünvanı da hilâfettir. Bu nedenle saray, müslümanların halifesi makamıdır aynı zamanda... II. Abdülhamid döneminde ise saray Bâb-ı Âli'ye hükmeden bir idare merkezidir. Özellikle II. Abdülhamid'in sultanlığı döneminde, Bâb-ı Âli büyük kararların alınmasından çok, ehliyetli bir bürokrasının işleri yürüttüğü bir bölümdür. Karar organı Osmanlı sarayı olmuştu ve bu dönemde Osmanlı sarayı üstelik önemle hilâfet makamı olarak da vurgulanırdı. Tunuslu Hayreddin Paşa, dışındaki sefirler ve vilâyetlerden gelen şifreli maruzâtın Bâb-ı Âli'ye değil Yıldız'a yönelmesini acı acı tenkit etmiştir. Gerçekte ise II. Abdülhamid'le idarede Bâb-ı Âli asrının sona erdiği ve

2

2 Sultan II. Abdülhamid.

3 Bâb-ı Âli, yaklaşık 1880.

3

4

4 Yıldız Sarayı Şale'nin genel görünümü.

Yıldız Sarayı asrının başladığı geçektir. Bu dönemde sarayın personeli ve fonksiyonları da değişmiştir. Esasen bütün 19. yüzyıl Osmanlı sarayının protokol, teşkilat ve gelenek bakımından önemli bir değişim geçirdiği devirdir⁴.

Saray, Osmanlı hükümdarının ve devletin temsil edildiği mekân ve idari birimdir diyoruz; 19. yüzyılda ise Osmanlı padişahı klasik devirdeki yetkilerini ve devlet idaresindeki rolünü artık genişleyen bürokrasi ile birlikte düşünmemiz gereken bir hükümdardır. İmparatorluk son yarım yüzyılı anayasal bir monarşi olarak tamamlamıştır (Meşrutiyet). İlave olarak Osmanlı padişahı her zamankinden çok halife olduğunu içte ve dışta belirten, ilân eden ve araştırmaların gösterdiği ölçüde dış dünyada bu ünvan ve yetkileri (beynelmilel antlaşmalarda da belirtildiği üzere ve ölçüde) kullanan bir hükümdardır. 1774 Küçük Kaynarca Muahedesinin üç dilde telif edilen hükümlerinde de belirtildiği üzere, Osmanlı padişahı ve müslümanların halifesi olmak gibi bir ünvanla hilâfet müessesesinin başındadır. Yanlış olarak da bilinse dış dünyada halife, müslümanların dinî reisi ve bazen (spiritual leader) ruhani reis gibi vasıflandırılmaktaydı. Bu ünvanın verdiği yetkiler Cava'da, Hindistan'da, Rusya'da, Kuzey Afrika ve Doğu Afrika'daki müslümanlar üzerinde zaman zaman bir takım teşebbüslerle yardımcı olmaktadır; bu ülkelerde zaman zaman Osmanlı konsoloslarının "persona non grata" ilân edilip sınırlı edilmeleri, Hicaz Demiryolu için bütün dünya müslümanlarından iane toplanması, buralardaki bazı medreseler ve müslüman cemiyetleriyle ilişki yürütülmesi bunun böyle olduğunu göstermektedir. Ramazanlarda Topkapı'da Hirka-i Saaâdet'in ziyareti gibi haberler Rusya müslüman matbuatında adeta bir resmi tebliğ gibi teferuatla yer alındı. 1908'de Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan tarafından resmen ilhakından sonra, Marki Pallavicini (İstanbul'daki Avusturya büyükelçisi) ve Osmanlı hükümeti arasında imzalanan konvansiyonda Bosna müslümanlarının reis'ul uleması ve

5

ruhanî dairenin İstanbul'da Bâb-ı Meşihat'a bağlı olması ve tayin ve azillerin o makamca yapılaceığı, benzer hükümlerin Trablusgarb'ın İtalya tarafından ilhakından sonra bu bölge için geçerli olmasını sağlayan antlaşmalar bunu gösterir². Demek ki hukucken de Osmanlı padişahı Osmanlı idaresinden çıkan ülkelerde dini reis olarak tanınmaktadır. Osmanlı sultanatında veraset usûlü elan değişmemiştir ve “senioritas” denilen en yaşlı üyenin sultanata varis olması usûlü devam etmektedir. Bu usûlün “primogenitura (ekber evlâd)” denen usûle tâhvili için tartışmalar da başlamıştır. Ancak veliaht sarayda olmakla beraber şehzadelerin hepsi artık sarayda oturmakta, İstanbul'da ayrı mekânlarında yaşayanlar olmaktadır. Gene şehzadelerin eğitimi de değişik olmakta; Garp'a ve Şark kültürüne vakif olanlar bulunduğu gibi, kötü eğitim görenlere de rastlanmaktadır. Son zamanlarda şehzadelerin mekteplerde eğitimi de başlamıştır.

Müslüman bir hükümdar ve halife olarak padişahın İstanbul camilerinin bazlarında selâmlık resmini ifa etmesi ve ramazanlarda huzur dersleri devam etmektedir. Sürre Alayı, yıllık hac için gerekli farizeler eskisi gibi yerine getirilmektedir. Padişah bütün dünya müslümanlarının lideridir ve bunun gösterilmesi gereklidir.

Osmanlı sarayının tören ve günlük hayatı itibarıyle değişimi aslında Sultan II. Mahmud devrinde başlamıştır. Vakıa Sultan II. Mahmud Topkapı Sarayı'nı görünüşte terketmemiştir. Hatta, Topkapı Sarayı içinde Sultan Abdülmecid gibi muasır rokokó ve ampir tarzda bir kasır bile inşa etmemiştir. Ancak bu hükümdar evvelen kıyafet, Avrupa tarzında nişanlar (hil'at giydirmeye sisteminin terki) Avrupa tarzı muzika takımı ihdası gibi uygulamalar yanında; hayatını Topkapı Sarayı'ndan çok bugün bazıları yok olan İstanbul'un muhtelif cihetindeki sahilsaraylarda geçirmiştir. Zaten yeniçeri ocağı kaldırıldıktan sonra sarayın protokolünde ve teşkilâtında önemli gedikler meydana geldiği açıktır. Demek ki, 1922'de sultanat ve 1924'de hilafet kaldırılana kadar

5 Yıldız Sarayı Şâle III. Bölümü'nün en büyük mekânı olan Tören Salonu.

6 François Dubois'ın yağlıboya resminde Sultan II. Mahmud, Muzika-i Hümâyûn eşliğinde Cuma Selamlığı için Topkapı Sarayı Bâb-ı Hümâyûn'dan çıkışken.

6

7

7 Bir kalem efendisinin portresi,
5 x 15 cm., yaklaşık 1880.

8 Süre Alayı.

Ottoman sarayının bir asra varan süre içinde fizik mekânını, mimarisini ve günlük yaşayış ve protokolünü devamlı değiştirdiği ve bunun şematik bir tesbitinin zorluğu açıklar. Şüphesiz bu hızlı ve hacimli değişime rağmen Osmanlı sarayının ve hanedanın geleneklerinde 16. yüzyıldan beri değişmeyen bazı temel unsurlar da vardır. Şehzadelerin sünneti, cenazelerin gasli bugünkü 'Mukaddes Emanetler' denilen bölümde yerine getirilir. Sultan V. Mehmed Reşad istisnasıyla, tahta çıkma (cülüs) törenleri de bu babaocağında Bâb-üs-sââde önüne çıkarılan altın taht üzerinde olur. Ramazanlarda üstelik modern haberleşme vasıtaları ile bütün İslâm dünyasına duyularak Hırka-i Saâdet ziyaretleri yapılır.

19. asır Osmanlı sarayının idari bünyesi içinde eski Enderun yaşamakla beraber, ağırlığını ve geleneğini kaybetmiş ve 'Ağavat Ocağı' denen Enderun Ağaları Ocağı, Dolmabahçe Sarayı'nın bir kıyısına siğinmiştir. Sarayın asıl görevlileri artık askerî ve mülkü erkânın yetiştigi, imparatorluğun 19. yüzyılda kurulan modern okullarından gelmektedir. Özellikle II. Abdülhamid treditsat ve tahsil derecesini yükselttiği Mekteb-i Mülkiye'nin başarılı mezunlarını Mâbeyn Kitabeti Dairesi'ne alırmaktadır. Kendisinden sonra saray muhafiz kitalarındaki alaylı zabitan da artık görülmeyecektir.

Saray protokolünün o çağın Avrupa saraylarıyla benzesmesi kaçınılmazdı. 19. yüzyılda Osmanlı sarayı bazı Avrupa hükümdarlarının, Balkan devletlerinin imtiyazlı prenslerinin (Bulgaristan gibi) ziyaretine şahit oluyordu. Osmanlı sarayı artık beynâlemile diplomasi sistemini ve 1815 Viyana Kongresi'nde saptanan diplomatik sistemin temsil hükümlerini tanıyan bir devletin merkezi birimidir. Bu protokoler ilişkilerde Harem-i Hümâyûn'un yeri de eskisinden farklıdır. Ha-

8

rem'de sultan hanımların, kadın efendilerin eğitimi ve günlük hayatı değişmektedir ve değişimde dışardaki cemiyetin zorlayıcı baskuları da hissedilmeye başlamıştır. II. Meşrutiyet döneminde gerek yabancı sefarethaneler, gerekse Mısırlı prenslerin konakları ve bazı devlet adamlarının resepsiyon ve sahalarinde devlet erkânının eşleri de yer aldığı halde, saraylılar için aynı durum söz konusu değildir. İmparatorluğun son yarım asırında Fransa İmparatoriçesi Eugenie, III. Napoleon'u temsilen iade-i ziyaretde bulunmuş, Almanya Kayseri Wilhelm üç kere gelmiş (birinde imparatoriçeli) ve Büyük Savaş sırasında Avusturya-Macaristan İmparatoru Karl, İmparatoriçe Zita ile ziyarete geldiği halde me rasimlerde, karşılaşma ve uğurlamalarda padişahın yanında veliaht hazır bulunmuştur. Resepsiyonlarda kadınefendilerin hiçbiri görülmez, ancak gelen ziyaretçi imparatoriçeler Harem-i Hümâyûn'da Valide Sultan ve kadınefendileri ziyaret etmiş; onlar da imparatorielere, ikametlerine ayrılan Beylerbeyi Sarayı'nda iade-i ziyaret etmişlerdir. Bu hanedanın kadın üyelerinin devlet protokolünde yer almalarını sağlayan bir gelişmedir ve içlerinde Garp dilleri ve kültürüne aşınanların sayıları artmıştır.

Klasik devirde Osmanlı sarayındaki Silahdar Ağa yüksek saray memurları arasındayken bu de-

9

9 Fransa Kralı III. Napoleon'un eşi İmparatoriçe Eugenie.

10 Sultan II. Abdülhamid ve Kaiser II. Wilhelm, 22 Ekim 1898 tarih ve 2904 sayılı L'Illustration'un kapajında yayınlanmış bir gravürde.

10

11

12

11 Sultan Reşad döneminde çekilmiş bir fotoğrafta, saray yaverleri Dolmabahçe Sarayı önünde.

12 Muzika-i Hümâyûn'un ilk komutanı Donizetti Paşa.

13 Sultan Abdülaziz. Yağlıboya, 56 x 57 cm., Millî Saraylar Tablo Koleksiyonu, Dolmabahçe Sarayı Camlı Köşk, Env. No. 64/2180.

14 İmparatorluk Hazine Dairesi Girişü.

hamid *allaturca* musikiden pek hoşlanmadı ve Yıldız Saray Tiyatrosu'na sık sık yabancı gruplar çağrırlarak operet ve operalar icra edilirdi.

Sultan Mahmud ve Sultan Abdülmecid yurtıcı geziler yapmıştır. Sultan Abdülaziz ise hükümd

virde bu memuriyete rastlanmaz. Onun yerini saray müşiri almıştır. Ancak 'Yaver-i Ekrem' rütbesiyle padişah yaverliğinde bulunanların sayısı artmıştır ve 1880'lerden sonra bu paye Kamphövener Paşa gibi Alman müşavirlere de verilmiştir. Şüphesiz kayzerin sarayında Osmanlı askeri erkâni bu gibi ünvanları taşımaktadır. Emir-i ahurluk ile esvapçıbaşılık elan önenli rütbelерdir, fakat klasik devir protokolündeki yerlerine göre gerilemişlerdir. Şüphesiz klasik devirde saray ve padişahın korunmasıyla görevli 'altı bölük halkı' denen sipahi bölükleri, kapıkulu ocaklarıyla birlikte kaldırılmıştır. Üstelik gerek sarayın koruması ve gerekse İstanbul kıyılarının inzibati ile görevli 'Bostancılar Ocağı' da artık yoktur. Ama örneğin II. Abdülhamid devirini alırsak Yıldız'da kalabalık askeri kitalar vardır. Bunnaların içinde Arnavut ve Boşnak kıtalardan yana sonraları 'Ertuğrul Alayı' adını alan Söğütlüler de vardır. Bu Karakeçili Türkmenler'e padişah "özhemşehrilerim" demektedir ve sarayın en gözde muhafiz kitası bunlardır. Saray emir-i ahuru ve araba ve kayıkhaneye bakan nazişlerin protokol derecesi düşüktür. Aynı şekilde Dar'üs-sââde ağasının devamı olan 'harem ağası'nın da, 19. asır sarayında Harem-i Hümâyûn idaresindeki yeri ve devletin protokolündeki yeri önemlidir. Tabii bu cümlede 'dilsizler' ve 'cüceler' denen zümrə de kaybolmuştur. Mehter yerine 19. asır sarayı Muzika-yı Hümâyûn'a sahiptir. Muzika-yı Hümâyûn'un ilk komutanı Donizetti Paşa ilk Osmanlı marşlarını da bestelemiştir. Zamanla yerini Türkler almış ve bu gibi sanatçı zabıtalar de marşlar bestelemiştir. Burada imparatorluk marşı diyeceğimiz bir marşın eksikliği göze çarpar. Her padişahla bu marş değişir. Ancak son hükümdar VI. Mehmed Vahdeddin, Mahmudiye Marşı'nın 'imparatorluk marşı' olarak devamını emretmiştir³. Saraydaki törenler ve muayedelerde bazen pek münasib sayılacak hafif vals ve quadrille'lerin çalışıldığı da olurmuş. II. Abdül-

dar olarak hanedanının ilk ve son yurtdışı (Avrupa) gezisi- ni yapan padişahı (bu padişahın Mısır ziyaretini hukuki bakımdan yurtdışı gezi saymıyoruz.). Sultan Abdülhamid yurtdışı ve yurt içi geziler yapmamış, ancak zengin albüm- lerle ülkedeki değişimleri devamlı takip etmiştir. (Bu al- büm serisi bakımsızlık ve dağınlıkla rağmen zengin bir ta- rihi kaynaktır. Son zamanlarda IRCICA'da -İslam Kültür ve Araştırma Merkezi- derlendiğini memnuniyetle belirte- lim. Asıl seri henüz üniversite kitaplığında.) Sultan V. Mehmed Reşad, Rumeli seyahatiyle iyi bir intiba bırakmış, aynı gezileri son padişahın yapacağı bir ortam ve imkân ise olmamıştır.

19. yüzyıl saray teşkilatında üç bölüm önemlidir. Mâbeyn, başkitâbet ve teşrifat daireleri; malûmdur ki Mâbeyn Dairesi, sarayla dış dünyanın ilişkilerini tanzim e- der. Başkitâbet Dairesi ise dış yazışmaları yürütür ve sara- yan iç dairesinde hükümdarların emirlere göre tanzim ve yürütme işini yerine getirir. Sadarettenten gelen arz tezkirelerini tasdike sunar ve tasdiki Başkâtib bey derkenar eder. As- lında bu arz tezkireleri de ona hitaben yazılır. Şüphesiz Ha- rem Dairesi başkitâbetin görev alanı dışındadır. Mekteb-i Mülkiye'nin dereceyle mezun olanları II. Abdülhamid dev- rinde başkitâbete alınırlardı. Bu daire bilhassa bu dönemde çok yükli iş görür. Vilayet ve sefaretlerin telgrafları bile bu- raya ulaşırı ve gece gündüz genç kâtibler nöbet tutarlar- dı. Fakat mâbeyn kâtibleri ehliyetli memurlardı ve ayrıca

13

14

15

saraya verilen jurnallerin bu dairenin muamelati ile ilgisi yoktu. Teşrifat Dairesi İstanbul'daki süfəra ile ilişkileri yürütürdü⁴.

Genellikle sadrazamlar haftada iki kere saraya gelir ve huzurdan çıktıktan sonra kendileri için özel olarak hazırlanan sofrada öğle yemeği yerlerdi. Bu arada başmâbeynici ve başkâtibi de sofalarına davet etmeleri usulden olmuştu. Osmanlı sarayının 19. yüzyılda bu yeni teşkilâtlanma-ya gitmesi, uluslararası protokole uygun biçimde ziyaretler ve resmi kabuller vermesi; Dolmabahçe, Beylerbeyi, Çırağan gibi saraylar ve bugünkü İstanbul'u süsleyen kasırların inşasına gi- dilmesi kaçınılmazdı. Bu masrafların yeri biraz abartılıyor. Çünkü herşeye rağmen hükümdarın masrafları çağdaş Avrupa saraylarıyla kuyaslanamaz. Üstelik son zamanlarda özellikle II. Meşru- tiyet yıllarında sarayın idarede rolü azalmış, hakimiyet Tanzimat başında olduğu gibi Bâb-ı Âli'ye ve son on beş yıl içinde de hükümeti yöneten firka çevrelerine kaymıştır. Sarayın içinde sık sık tasarruf tedbirlerine gidildiği görülmektedir.

Ottoman sarayı, 19. yüzyılda bütün Osmanlı cemiyeti gibi kültürel ve idari bir değişim geçi- riyor. Harem teşkilatı değişiyor, şehzadelerin ve sultan hanımların eğitim sistemi değişiyor, sa- rayın teşkilat ve protokolü değişiyordu. Yalnız bir gerçege işaret etmeliyiz; artık toplum sarayı değil, saraylılar değişen toplumu, sarayın dışındaki memurları, idari cihazı ve aydın muhiti takip ediyordu. Türkiye'nin toplumsal ve kültürel tarihi açısından, üzerinde asıl durulması gereken önemli tarihi oluşum budur.

15 Sultan Reşad'ın başkâtiplik kadrosu.

DİPNOTLAR

1 Buna rağmen Osmanlı sarayının 19. asırındaki mali-idari yapısı ve yeni protokolülarındaki bilgiler arşivlerden, hatırlat ve diğer dağınık eserlerden ve bu konuda bilgi vermesi muhtemel diplomatik yabancı arşiv kayıtlarından derlenip; temel monografi ve müracaat kitapları henüz yazılmamıştır. Bir bakıma devlet reisinin ikamet yeri ve ofisi olan sarayın 19. yüzyılı, 16. ve 17. yüzyillardakinden daha az bilinir. Hele Osmanlı sarayı üzerindeki bu gibi tatkikleri müsasi Rusya sarayı ile karşılaştırmak mümkün olmadığı gibi (mesela, Ivan Zabelin, Domasniy Byt' Russkih Zarey çast I, Moskova 1895, çast II, Moskova 1915 gene Domasniy byt' Russkih Zarits, Moskova 1869, Magnus Jakob von Krusinstoipe ise modern Rus sarayını ele alan mükemmel bir eser hazırlamıştır. Der russische Hof von Peter bis auf NicolausI Bd I, Hamburg 1855) hatta geçmiş asırlardaki Bizans sarayına dair monografi ve bilgilerle karşılaşmak da mümkün değildir. Osmanlı sarayının modernleşme devrindeki yapısı üzerinde burada bazı hatırlat ve dağınık bilgiler biraraya getirilerek lízumlu ve kısa bir bilgi verilecektir.

2 de la Jonquière, *Histoire de l'Empire Ottoman*, Vol. II, Paris 1914, s. 221, paragraf IV.

3 H. Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, C. I., İstanbul, 1941-42, s. 165; a.g.e., C. II, s. 145.; Lütfi Simavi, *Sultan Reşad Hanın ve Halifenin Sarayında Görüklerim*, İstanbul, 1342-1924, s. 382.

4 İ. Müştak Mayokan, *Yıldız'da Neler Gördüm*, İstanbul, 1950., Tahsin Paşa, *Abdülmecid Yıldız Hatıraları* ve Ali Fuat Türkoglu *Görüp İşittiğim* gibi kitaplar konu üzerinde aydınlatıcı malumat veren eserlerdir.